

Aneta Ostaszewska
Uniwersytet Warszawski
Marta Pietrusińska
Uniwersytet Warszawski

WYWIAD ONLINE JAKO NOWA RZECZYWISTOŚĆ BADAWCZA W KONTEKŚCIE BADAŃ NAD FEMINIZACJĄ PANDEMII

Niniejszy artykuł jest próbą refleksji nad metodologicznymi wyzwaniem, jakie pojawiły się w czasie pandemii COVID-19 podczas realizacji jakościowej części projektu badawczego poświęconego feminizacji pandemii. W ramach badań prowadziłyśmy indywidualne wywiady online z kobietami pracującymi na uczelni wyższej. W niniejszym tekście bazując na doświadczeniach własnych z badania przeprowadzonego online oraz odwołując się do dyskusji w kręgu polskich badaczek i badaczy jakościowych aktualizujemy popularne mity z obszaru metodologii badań jakościowych dotyczące wywiadów zdalnych. Ponadto, w związku z tym, że zespół badawczy pracował tylko i wyłącznie w formie zdalnej, podejmujemy także refleksję nad wpływem pracy online na prowadzenie badań i naszą postawę badawczą.

Słowa kluczowe: kobiety; refleksyjność; metody jakościowe; pandemia COVID-19; wywiad online

Online Interview as a New Research Reality in Studying the Feminization of the Pandemic

The article is an attempt to reflect on the methodological challenges that research in the time of the Covid-19 pandemic brought about. The challenges we address here emerged during the implementation of the qualitative part in a research project devoted to the feminization of the pandemic. As part of the project, we conducted individual online interviews with women working at a university. In this article, based on our own experience from online interviews and referring to the broader discussion among Polish qualitative researchers, we comment on the myths about online interviews that are widely circulating in the area of qualitative research methodology. Also, due to the fact that the project team worked only remotely, we reflect on the impact of online work on conducting research and our research attitudes.

Key words: women; reflexivity; qualitative methods; COVID-19 pandemic; online interview

Aneta Ostaszewska, WSNSiR UW, a.ostaszewska@uw.edu.pl, ORCID 0000-0002-3220-3289;
Marta Pietrusińska, Wydział Pedagogiczny, Wydział Socjologii UW, mpietrusinska@uw.edu.pl,
ORCID 0000-0002-1248-6816.

Tekst opublikowany na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-NC-ND 3.0 PL).

Źródło finansowania: Grant Interwencyjny NAWA BPN/GIN/2021/1/00022/U/00001

Wstęp

Pandemia COVID-19 w znaczący sposób wpłynęła na różne aspekty życia codziennego dużej części światowej populacji przeobrażając dotychczas przewidywalną rzeczywistość. Pandemia nie tylko zmodyfikowała sposób interakcji pomiędzy ludźmi (lockdown, dystans fizyczny i społeczny, restrykcje sanitarne), ale także zintensyfikowała przenoszenie interakcji do wirtualnej rzeczywistości (m.in. Olser, Zahavi 2022). Ta nowa rzeczywistość wymogła na badaczkach i badaczach społecznych konieczność dostosowania metodologii prowadzenia badań do nowych – głównie wirtualnych – warunków (m.in. Lupton 2021; Australian National University 2020; Barclay, Garcia 2020; McMaster University 2020).

Z powodu pandemii stosowanie zdalnych, czyli zapośredniczonych internetowo narzędzi badawczych, szczególnie w przypadku badań jakościowych i wywiadów pogłębionych, wywołało z początku pewną konsternację i niepewność (patrz: Narodowe Centrum Nauki 2020). Choć historia stosowania narzędzi cyfrowych w badaniach społecznych liczy sobie ponad dwie dekady, to jak pisze między innymi Piotr Binder (2021) wywiady online nie zdominowały badań jakościowych, a ich potencjał wciąż pozostaje niewykorzystany (por. Ślęzak 2021; O'Connor, Madge 2017). Wielu badaczy i badaczek jakościowych w Polsce dość sceptycznie nadal podchodzi do możliwości odtworzenia warunków badań jakościowych związanych z bezpośrednim kontaktem w sytuacji kontaktu zdalnego (świadczą o tym między innymi referaty w grupie tematycznej 83 Zjazdu Socjologicznego PTS 2022, jak również dyskusja podczas konferencji IFiS PAN 2022)¹. Hannah Deakin i Kelly Wakefield (2014) argumentują, że podejście zapośredniczone jest nadal często przedstawiane jako „drugi wybór” w stosunku do „złotego standardu” komunikacji osobistej. Izabela Ślęzak zwraca uwagę, że „choć są one coraz częściej wykorzystywane w badaniach jakościowych, budzą u badaczy mieszane reakcje – od postrzegania ich jako szansy, (nie)pełnowartościowego zamiennika wywiadu twarzą w twarz, po wręcz zagrożenie dla jakości badań” (2021: 88). Jedną z respondentek w badaniach Katarzyny Kalinowskiej, Beaty Bielskiej, Sylwii Męćfal i Adrianny Surmiak powiedziała dosadnie: „Wywiady osobiste wykonywane przez telefon to jakaś masakra metodologiczna” (2022: 51).

Wśród argumentów przeciwko badaniom prowadzonym online (np. wywiadam synchronicznym online) pojawiają się wątpliwości, mówiące o tym, że

komunikacja elektroniczna ze względu na swoje cechy, takie jak m.in. bezosobowy charakter, dystans przestrzenny i anonimowość, zdecydowanie bardziej nadaje się do wykorzystania w badaniach ilościowych (...) komunikacja zapośredniczona komputerowo

¹ Konferencja pod patronatem PTS organizowana przez IFiS PAN odbyła się 14.10.2022: <https://ifispan.pl/spoleczne-doswiadczenie-pandemii-w-perspektywie-badan-jakosciowych/>

nie dostarcza pozatekstowych wskazówek badaczowi na temat badanego, w związku z czym jest uboższa, jeżeli chodzi o dane, które dostępne są w bezpośrednim kontakcie – m.in. mowa ciała, wyraz twarzy, kontakt wzrokowy, ton głosu (Walentynowicz-Moryl 2017: 52).

Obawy wynikają głównie z tego, że zarówno podczas asynchronicznego, jak i synchronicznego kontaktu przez Internet możliwe jest zachowanie anonimowości (np. niewłączenie kamery ze względu na „problemy techniczne”) lub manipulowanie swoją tożsamością (np. nakładanie różnego rodzaju filtrów głosu czy wyglądu), co znacznie trudniej jest osiągnąć podczas bezpośredniego kontaktu. „Z kolei anonimowość tworzy ryzyko problemu autentyczności tożsamości badanych i ich odpowiedzi. Respondenci mogą ukrywać się za wymyśloną postacią lub mogą kłamać o sobie, a w odpowiedziach mogą ukrywać swoje prawdziwe uczucia” (Walentynowicz-Moryl 2017: 52).

Kalinowska, Bielska, Męćfal i Surmiak opisując strategie badawcze podejmowane przez badaczki i badaczy w czasie pierwszej fali pandemii COVID-19 (rezygnacja, zawieszenie, kontynuacja i [re]konstrukcja badań) zwracają uwagę, że „wraz z trwaniem pandemii osoby zajmujące się badaniami społecznymi i humanistycznymi zmieniły swoje nastawienie i sposoby radzenia sobie z prowadzeniem badań” (2022: 56). Pandemia COVID-19 i ograniczenia, również badawcze, z nią związane sprawiły bowiem, że konieczne było znalezienie takich rozwiązań, które pozwoliłyby zminimalizować ryzyka badań prowadzonych za pośrednictwem narzędzi internetowych i wykorzystać ich potencjał, tak aby zrealizować zaplanowane projekty badawcze terminowo i z poszanowaniem etyki badawczej. Katarzyna Andrejuk (2020) mówi o trzech falach badań online – tę ostatnią bezpośrednio łączy z wybuchem pandemii COVID-19. Niniejszy artykuł można by potraktować jako relację z kolejnej, czwartej fali, czyli „zdalnego zakotwiczenia” (*remote embeddedness*) [Howlett 2022: 395], czasu oswojenia, jeśli chodzi o prowadzenie badań w warunkach wirtualnego zapośredniczenia (okres systematycznego znoszenia ograniczeń pandemicznych, począwszy od 2021). Zarazem jednak nasza refleksja jest próbą nadrobienia lekcji z poprzednich fal badań online, refleksją nad metodologicznymi wyzwaniem, jakie w naszym przypadku pojawiły się *explicite* w czasie pandemii koronawirusa, ale dotyczą prowadzenia jakościowych badań online *implicit*. Dodać należy jeszcze specyficzny kontekst polski – specyficzny, bowiem choć debata na temat badań online toczy się od lat w środowisku socjologicznym (m.in. Jemielniak 2019; Siuda 2016), to jednak jakościowe badania online, szczególnie z wykorzystaniem techniki wywiadu pogłębionego, nie należą do standardowych (por. Kalinowska i in. 2021; Binder 2022), bywają nawet określane w kategoriach „innowacji” (patrz: Przegląd Socjologii Jakościowej 2012 VIII/1).

Nasz artykuł zatem jest refleksją *ex post* na temat nowej sytuacji badawczej, jaką były dla nas wywiady online prowadzone podczas pandemii. Wywiady te stanowiły jakościową część projektu badawczego realizowanego zdalnie na dwóch uczelniach europejskich. Projekt poświęcony feminizacji pandemii odbywał się od września 2021 do lipca 2022 roku, czyli po półtora roku od wybuchu pandemii. W ramach projektu międzynarodowy zespół badaczek przeprowadził w trybie zdalnym wywiady indywidualne oraz grupowe (tzw. grupy eksperckie) z akademikzkami i nieakademiczkami pracującymi na dwóch uniwersytetach w Europie. W wywiadach uczestniczyły kobiety z różnych grup pracowniczych i zajmujące różne stanowiska, zarówno akademickie, jak i administracyjne. W niniejszym tekście bazując na własnych doświadczeniach badawczych i wnioskach z projektu oraz wykorzystując figurę hiperboli dokonujemy aktualizacji pewnych popularnych mitów na temat wywiadów online. Ponadto, nasze ustalenia wpisują się w dyskusję o wyzwaniach w badaniach jakościowych prowadzonych w Polsce w trakcie pandemii (m.in. konferencja IFiS PAN 2022). W związku z tym, że zespół badawczy pracował tylko i wyłącznie w formie zdalnej, podejmujemy także refleksję nad wpływem pracy online na przebieg procesu badań i naszej postawy badawczej.

Metodologia: o projekcie badań oraz jak pracowałyśmy nad artykułem

Podstawę rozważań empirycznych artykułu stanowią nasze (autorek tekstu) doświadczenia związane z prowadzeniem indywidualnych wywiadów online z polskimi respondentkami w ramach projektu. Przedmiot naszych badań stanowiła feminizacja pandemii – skutki pandemii i wyzwania w obszarze pracy kobiet, z jakimi mierzyły się kobiety pracujące na uczelniach wyższych, szczególnie w kontekście roku akademickiego 2020/21, w którym praca na uczelniach odbywała się w trybie hybrydowym. Wyróżniłyśmy cztery grupy problemów badawczych: praca zawodowa i kariera, obowiązki domowe (tzw. nieodpłatna praca w domu), praca opiekuńcza (na rzecz rodziny i innych osób oraz łączenie życia zawodowego z życiem prywatnym (*work-life balance*)).

Istotne było również zidentyfikowanie, czy i w jaki sposób kobiety dbały o swój dobrostan w okresie pandemii. Uczestniczkami badania były dwie grupy kobiet: akademikzki, w tym doktorantki oraz nieakademiczki, czyli pracownice administracji i obsługi technicznej, informatyczki i bibliotekarki. Przeprowadzone badania miały strukturę lejka – proces badawczy składał się z trzech etapów (eksploracja, pogłębienie i konsolidacja) przeprowadzonych z wykorzystaniem narzędzi internetowych: ankieta [listopad 2021], pogłębione wywiady indywidualne [grudzień – styczeń 2021/22] oraz fokusy – grupy eksperckie [maj 2022].

W trakcie jedenastu miesięcy trwania projektu w gronie członkiń polskiego zespołu badawczego² na bieżąco dyskutowaliśmy i omawialiśmy własne doświadczenia z intensywnego procesu badania, a także dokonywałyśmy ewaluacji i samoewaluacji (m.in. wykorzystując notatki z przebiegu wywiadów). Systematycznej refleksji poddawana była indywidualna i zespołowa praca badawcza – oczekiwania, podejmowane działania i rezultaty. Tematem rozmów była nie tylko wywołana pandemią „nowa sytuacja badawcza” (prowadzenia wywiadów online)³, ale również organizacja pracy zespołu badawczego w trybie zdalnym. Członkinie zespołu posiadały doświadczenia w prowadzeniu badań techniką wywiadu, ale rzadko były to wywiady online prowadzone przed pandemią (były zdecydowanie sporadyczne). Głównym powodem, dla którego zdecydowałyśmy się na wywiady zdalne, był nie tylko panujący reżim sanitarny związany z pandemią (kolejne mutacje koronawirusa), ale również „wirtualna” dostępność osób badanych. Projekt od początku był planowany jako online. Po ponad roku od wybuchu pandemii i pracy w trybie zdalnym, zarówno badaczki, jak i rozmówczynie posiadały odpowiednie zasoby i kompetencje cyfrowe umożliwiające swobodną komunikację zdalną. Wywiady online potraktowałyśmy więc jako nowe, wzbogacające nas badawczo i poznawczo doświadczenie, możliwość eksploracji przestrzeni wirtualnej i narzędzi technologicznych, z których do tej pory nie korzystałyśmy na tak dużą skalę. Nie były to zatem wyłącznie przymus i konieczność wywołane wybuchem pandemii, przeciwnie, pandemia umożliwiła nam realizację badań (w tym wywiadów) z wykorzystaniem narzędzi dostępnych również przed jej wybuchem, choć przez nas rzadko stosowanych. Można więc potraktować nasz projekt jako swego rodzaju eksperyment w tym sensie, że jako zespół badawczy musiałyśmy wypracować „nowe” dla nas podejście w prowadzeniu wywiadów, a następnie przeprowadzić jego testowanie jednocześnie realizując zadanie badawcze. Odejście od wywiadów stacjonarnych (twarzą w twarz) stanowiło dla nas wyzwanie zachęcające do włączenia się do trwającej dyskusji, zarówno nad metodologią badań prowadzonych online, szczególnie w gronie badaczek i badaczy w Polsce, jak również nad własną pozycją i postawą badawczą (m.in. Keen i in. 2022; Archibald i in. 2019; Linabary, Hamel 2017; Hesse-Biber 2014; 2007).

Szczególnie ważnym momentem projektu była praca nad raportem z badań. Praca ta polegała nie tylko na opisanu i podsumowaniu przebiegu całego projektu i wyników badań, ale również wymagała uruchomienia i włączenia różnych poziomów refleksyjności, indywidualnej i zespołowej, w celu „osadzenia” wniosków i doświadczeń badawczych w szerszej perspektywie metodologicznej

² Zespół badawczy tworzyły oprócz autorek artykułu dwie inne badaczki.

³ Warto nadmienić, że wątek prowadzenia wywiadów w trybie online pojawiał się także w rozmowach z uczestniczkami badań.

i teoretycznej. Praca nad raportem, a następnie udział w konferencji „Społeczne doświadczenie pandemii w perspektywie badań jakościowych” (IFiS PAN 2022) spotęgowały nasze zainteresowania, zarówno techniką wywiadu online, jak również znaczeniem refleksyjności w pracy badawczej. W efekcie powstał ten tekst.

Mamy świadomość, że w światowej debacie metodologicznej od lat toczy się dyskusja o wywiadach online, zarówno w kontekście postępu technologicznego, a zatem i rozwoju strategii badań online, jak również etyki (m.in. Salmons 2014). Naszym celem nie jest rewizja dotychczasowej literatury, ale przede wszystkim próba wglądu we własne doświadczenia badawcze oraz włączenie refleksji *ex post* do korpusu narzędzi poznania (Wyka 1993). Interesuje nas przede wszystkim lokalność wiedzy, szczególnie rola badaczy i badaczek w procesie jej wytwarzania oraz zmiany, jakie w wyniku pandemii nastąpiły (wciąż następują) w podejściu badawczym dotyczącym prowadzenia wywiadów. Tym samym odwołujemy się do paradygmatu interpretatywnego, który między innymi poprzez metaforę lustra umożliwia ujęcie siebie jako Innego/Innej (m.in. Hałas 2016) oraz do studiów feministycznych, których immanentną cechą jest refleksyjność, zarówno w kontekście relacji z osobami badanymi, jak i własnej postawy badawczej (m.in. Hesse-Biber 2014; Letherby 2003; Ramazanoglu, Holland 2002; Acker 2000).

Z tej perspektywy – badaczek refleksyjnych o proweniencji feministycznej – winne jesteśmy wyjaśnienie: otóż podjęte przez nas refleksje na temat wywiadów online dotyczą specyficznego kontekstu (badanie przeprowadzone były w czasie systematycznego znoszenia reżimu sanitarnego na przełomie 2021 i 2022 roku) i specyficznej grupy osób badanych (kobiety pracujące w trybie hybrydowym na uczelniach wyższych), a zatem niemożliwe jest uogólnianie i odnoszenie prezentowanych wniosków do każdej sytuacji wywiadów online. Mogą one jednak stanowić interesujący wkład w rozważania nad digitalizacją integracji pomiędzy badaczami czy badaczkami a osobami badanymi.

Wywiad online w kontekście popularnych mitów

Główne pytanie, jakie stawiamy w niniejszym tekście brzmi: czego nauczyły nas wywiady prowadzone zdalnie? Aby odpowiedzieć na nie przywołujemy i odnosimy się refleksyjnie do trzech popularnych założeń, które stanowią element naszej własnej historii badawczej i socjalizacji jako badaczek jakościowych, i choćby z tego powodu są ważnym dla nas punktem odniesienia. Mity te występują nie tyle w literaturze z zakresu metodologii badań społecznych, ile w przekonaniach badawczych, tych spotykanych, powtarzanych i przyjmowanych nierzadko bezkrytycznie, że wywiad oznacza komunikację wyłącznie

bezpośrednią, tzw. twarzą w twarz. Opór wobec korzystania z narzędzi do komunikacji zapośredniczonej przez Internet często nie pociąga za sobą refleksji nad sytuacją wywiadu online, ale ma raczej charakter ideowy, usytuowany w tradycji badań społecznych. Posługujemy się terminem „mity” jako figurą retoryczną, swoistą hiperbolą, sięgając do antropologicznego rozumienia tego terminu, zarówno jako pewnej opowieści założycielskiej (tzw. narracje objaśniające rzeczywistość według Paula Ricoeura 1991), jak również jako odzwierciedlenia specyficznej struktury świadomości (Niżnik 1972). Do mitów, które stanowiły dla nas samych wyzwanie, zaliczamy następujące przekazy: 1) rozmowa online stanowi sztuczną sytuację; 2) wywiady powinny odbywać się w miejscu neutralnym; 3) wywiady online nie pozwalają na zbudowanie pogłębionej relacji badacz/badaczka – osoba badana.

MIT I: Rozmowa online stanowi sztuczną sytuację

Pandemia wymusiła digitalizację prowadzenia badań, w tym badań jakościowych, w trybie nagłym i na szeroką, nierzadko międzynarodową skalę. Jedną z najbardziej znaczących zmian było zintensyfikowanie i normalizacja prowadzenia wywiadów zdalnie. Przed pandemią COVID-19 zdarzało się, że wywiady swobodne, autobiograficzne czy narracyjne prowadzone były telefonicznie, czy też za pomocą programów do komunikacji zdalnej, takich jak Skype, ale nie były to praktyki powszechne (m.in. Dolińska i in. 2022). Jak pisze Izabela Ślęzak:

Niezależnie od rosnącego zainteresowania wywiadami online złotym standardem w badaniach jakościowych pozostają wywiady twarzą w twarz, prowadzone w bezpośrednim kontakcie z rozmówcami (...). Zwykle pozostają one pierwszym wyborem badaczy, niezależnie od tego, że i z ich stosowaniem mogą wiązać się różnego rodzaju trudności. Wywiady online realizowane są dopiero wtedy, jeśli spotkanie twarzą w twarz nie jest możliwe (...), na przykład ze względu na odległość (...), nagłą zmianę planów rozmówcy (...), obostrzenia związane z pandemią COVID-19 (...). Rzadko przedstawia się wywiady zapośredniczone przez Internet jako świadomy wybór najlepszej zdaniem badacza techniki gromadzenia danych w konkretnym projekcie (2021: 90).

Jednym z argumentów przeciwko takiemu prowadzeniu badań był argument mówiący o tym, że badania jakościowe stanowią przestrzeń wyjątkowego, bo bezpośredniego kontaktu, pomiędzy osobą badającą a osobą badaną (m.in. Lewandowska 2004). Sytuacja wywiadu twarzą w twarz w wielu przypadkach zbliżona jest do codziennej rozmowy, zatem, brak bezpośredniego kontaktu utożsamiany może być z bezosobowością i zdystansowaniem, a to nie sprzyja nawiązaniu głębszej relacji z uczestnikami badań (zob.: Ślęzak 2021; Batorski, Olcoń-Kubicka 2006).

Na początku pandemii wiele badań jakościowych zostało zawieszonych, ponieważ pojawiły się wątpliwości związane z obawą, że prowadzenie badań

w sytuacji pandemii, w tym badań online, może nie spełnić kryterium jakości naukowej (np. Narodowe Centrum Nauki 2020; por. Kalinowska i in. 2022). Między innymi podnoszono argumenty, że poprzez zapośredniczenie kontaktu przez Internet i wyraźne zrytualizowanie wywiadu (w tym potrzeba uruchomienia narzędzi, np. komputera, telefonu czy aplikacji lub choćby kliknięcie w link oraz sprawdzenie technicznych ustawień kamery czy mikrofonu) nie będzie możliwe uzyskanie sytuacji „codziennej rozmowy”. Zdaniem niektórych autorów mogło to znacząco wpływać zarówno na komfort osób badanych, jak również na jakość wytwarzanego materiału badawczego wynikającą z mniejszej otwartości osób w wirtualnej sytuacji (m.in. Binder 2022; Toldi 2021; por. Krouwel 2019). Również dla nas wywiady online stanowiły „nową” sytuację w tym sensie, że wcześniej, przed pandemią, raczej sporadycznie i w wyjątkowych sytuacjach korzystaliśmy z narzędzi online (głównie Skype), traktując wywiad jako kontakt bezpośredni, zachodzący w fizycznej przestrzeni. Jednak nasze doświadczenia badawcze z lat 2021–22, z badań przeprowadzonych po ponad roku trwania pandemii, pokazują, że komunikacja online podejmowana, zarówno w życiu zawodowym, jak i prywatnym, bardzo szybko została przyswojona i znormalizowana, tak przez nas same, jak i osoby, z którymi prowadziłyśmy wywiady (por. Keen i in. 2022; Nguyen i in. 2020). Pandemia wywołała nową rzeczywistość społeczną – nastąpiła zmiana trybu pracy ze stacjonarnej na zdalną, a komunikacja stała się zapośredniczona technologicznie. Kontakt wirtualny nie był kwestią indywidualnych wyborów czy preferencji, ale raczej pandemiczną koniecznością, narzuconą względami praktycznymi. Nasze rozmówczynie – pracownice uniwersytetów – wraz z wybuchem pandemii musiały przejść na system pracy online (*home office*) oraz podjąć naukę odpowiednich technologii umożliwiających pracę zdalną. Obsługa narzędzi online (np. uruchomienie kamery i włączenie mikrofonu) nie stanowiła więc trudności dla większości badanych, ponieważ w momencie wywiadów miały za sobą ponad rok pracy z wykorzystaniem narzędzi internetowych, czy to ucząc zdalnie, czy prowadząc i uczestnicząc w spotkaniach. Rozmowy online w tamtym czasie stały się częstym i akceptowalnym sposobem komunikacji (mimo iż dopuszczaliśmy możliwość przeprowadzenia wywiadów bezpośredniego, gdyby badane kobiety wyraziły taką potrzebę, to tylko trzy osoby wyraziły taką chęć i wywiady zostały przeprowadzone stacjonarnie). Komunikacja internetowa nie jawiła się im jako coś nieznanego czy abstrakcyjnego. Został przekroczony pewien fizyczny i mentalny opór związany z prowadzeniem rozmów zdalnie.

Warto zauważyć, że ta nowa zdigitalizowana rzeczywistość społeczna, może nie być „normalnością” dla wszystkich osób, szczególnie tych wykluczonych cyfrowo i/lub nieposiadających kompetencji cyfrowych (zob.: Binder 2022; Andrejuk 2020; Federacja Konsumentów 2021). Susie Weller (2015) na przykładzie własnych badań pokazuje korelację zróżnicowanych kompetencji

cyfrowych osób badanych z ich wykształceniem, pochodzeniem, sytuacją zawodową, stanem zdrowia czy wiekiem. Nasze badania obejmowały kobiety pracujące na uniwersytecie, jednak nie udało nam się dotrzeć do osób pracujących na stanowiskach technicznych (np. serwis sprząający, obsługa portierni). Przewidujemy, że ze względu na fakt, że praca tych osób nie przeniosła się w znaczący sposób do przestrzeni cyfrowej, sytuacja wywiadu online mogłaby być dla nich niecodzienna. Dlatego też warto zwrócić uwagę, że normalizacja wywiadu online jako sytuacji codziennej dotyczy szczególnie osób, które zawodowo, chociaż częściowo, przeniosły swoją komunikację do sieci.

MIT II: wywiady powinny odbywać się w miejscu neutralnym

Z powodu pandemii wywiady stały się głównie wideorozmowami (pojawiły się programy typu Microsoft Teams, Zoom, Google Meet, Cisco Webex) prowadzonymi nierzadko z prywatnych mieszkań, zarówno w przypadku rozmówczyń, jak i badaczek. W ten sposób udostępnione zostały przestrzenie (prywatne) rzadko przed pandemią otwierane i dzielone z innymi osobami w sytuacji badawczej.

Prowadzenie wywiadów w miejscach/z miejsc prywatnych może być traktowane jako odejście od zasady, żeby wywiady odbywały się w tzw. miejscu neutralnym (m.in. Krueger 1994; por. Herzog 2012). To „neutralne” miejsce – zgodnie z wytycznymi w podręcznikach z zakresu prowadzenia badań społecznych – powinno być miejscem bezpiecznym, zapewniać komfort rozmówcy/rozmówczyni, a jednocześnie – łatwo dostępne, ciche, z możliwością nagrywania dźwięku (m.in. Bryman 2012). Jednak w samym założeniu, że istnieją takie „neutralne” miejsca, pomijana jest kwestia władzy uobecnianej w przestrzeni społecznej wynikającej z interakcji między uczestnikami/uczestniczkami wywiadu (zob. m.in. Elwood, Martin 2000). W związku z tym „miejsce neutralne” staje się pozorem pozbawionym cech realności, wyłącznie typem idealnym. W rzeczywistości bowiem mamy do czynienia z miejscami, w których krzyżują się różne relacje społeczne, w tym władzy (Elwood, Martin 2000). Rozmowa prowadzona online również podlega tej dynamice (m.in. Ślęzak 2021), jednak tym, co odróżnia ją od wywiadu prowadzonego stacjonarnie, jest nie tylko jej zapośredniczony przez łącze internetowe charakter, ale fakt, że w przypadku wywiadów zdalnych fizyczne miejsce przebywania rozmówców i rozmówczyń jest z założenia różne i dowolne; oznacza to, że każda z osób może przebywać w innym i dowolnym dla siebie miejscu (por. Seitz 2016). Marnie Howlett zwraca uwagę, że w przypadku wywiadów online następuje przesunięcie interakcji ze „wspólnej lokalizacji” offline (*co-location*) do „współobecności” online (*co-presence*); w ten sposób możliwe staje się dla obu stron interakcji konstruowanie nowej cyfrowej i społecznie znaczącej przestrzeni, która nie jest ani obecną lokalizacją, ani fizycznym otoczeniem (2022: 393). Fizyczne umiejscowienie

wywiadu nie podlega negocjacji, nie jest to miejsce wskazane ani narzucone przez badacza lub badaczkę, przeciwnie – to rozmówcy i rozmówczynie wybierają miejsce, w którym będą przebywać podczas wywiadu.

Miejsce, z którego uczestniczy się w wywiadzie online, nie musi też być widoczne czy ujawnione rozmówcy/rozmówczynie; programy do komunikacji internetowej (np. Zoom, z którego my najczęściej korzystaliśmy) dają możliwość tworzenia własnej scenografii, służą do tego specjalne filtry, które umożliwiają zacieranie tła rzeczywistego pomieszczenia lub dają wybór dowolnego tła wirtualnego. Zatem i tu, w warunkach interakcji wirtualnej, można dostrzec opisany przez Erwinga Goffmana (2000) podział na scenę (jawną i stworzoną na potrzeby spektaklu) i kulisę, intymną przestrzeń, zamkniętą dla publiczności.

W przypadku prowadzonych przez nas wywiadów miejscem, z którego najczęściej łączyły się rozmówczynie, były prywatne mieszkania, często ich domowe miejsca pracy, w których przebywały na co dzień w czasie pandemii. Nierzadko rozmówczynie wskazywały na konkretne przedmioty czy elementy wystroju pomieszczenia, aby unaocznić reorganizację przestrzeni prywatnej w domowe biuro (*home office*). Wywiady zazwyczaj odbywały się w miejscach przeznaczonych do pracy w domu, zamykanych przed innymi domownikami; rzadziej były to pomieszczenia ogólnodostępne, jak kuchnia lub salon. Zdarzało się, szczególnie w przypadku kobiet z małymi dziećmi, że zarówno miejsce łączenia, jak i termin rozmowy były uzależnione od organizacji życia rodzinnego.

Przebywanie w prywatnej przestrzeni oznacza, że mogą wystąpić specyficzne dla tego miejsca czynniki zakłócające (por. Deakin, Wakefield 2014), w przypadku naszych wywiadów, były to głównie „czynniki” ludzkie w postaci dzieci (szczególnie w wieku wczesnopreszkolnym i przedszkolnym), zwierząt domowych (psy i koty) oraz kurierów dostarczających przesyłki pocztowe. Zakłócenia te jednak zdawały się uwiarygodniać wypowiedzi kobiet o ich codzienności w czasie pandemii i nachodzeniu na siebie czy też współistnieniu różnych światów społecznych, w których aktualnie przebywały. Pojawiające się w trakcie wywiadów czynniki zakłócające potwierdzały konkretne skutki pandemii, przede wszystkim wielość i złożoność obowiązków i ról pełnionych przez kobiety. Zatem z punktu widzenia przedmiotu naszych badań (feminizacja pandemii) wywiady online okazały się narzędziem uwiarygodniającym wypowiedzi rozmówczyń (por. Weller 2015).

Ważnym elementem zakłócającym wywiady były problemy techniczne wynikające ze słabej jakości połączenia internetowego. Pytania, rozpoczynające spotkanie online – „Czy mnie słychać?” lub „Czy mnie widać?” – odnoszące się do jakości połączenia internetowego i/lub sprzętu komputerowego stanowiły istotny element wprowadzenia do sytuacji wywiadu online. Warto podkreślić, że obawa o zerwanie łącza i słabą jakość Internetu występowała zarówno u badaczek, jak i rozmówczyń (konieczność ponownego łączenia lub przełączenia

na inne łącze internetowe zdarzyła się dosłownie kilkukrotnie). Ten przykład potwierdza, że prowadzenie wywiadów online posiada własną specyfikę również w kontekście problemów i wyzwań technicznych (por. Kalinowska i in. 2022; Weller 2015). Są one inne od wywiadów prowadzonych stacjonarnie, gdzie z kolei mogą wystąpić problemy komunikacyjne, wywołane między innymi opóźnieniami z powodu tzw. korków lub kwestie związane z hałasem otoczenia, jeśli wywiad przeprowadzany jest w miejscu publicznym, np. w kawiarni (Howlett 2022).

Z technicznego punktu widzenia również nagrywanie wywiadu wydaje się istotną kwestią różnicującą wywiady online i stacjonarne (m.in. Brown 2018). Nagrywanie wywiadu dyktafonem może zaburzać „normalny” tok rozmowy, w pewien sposób nawet dyscyplinować osoby uczestniczące, ponieważ nie należy do przedmiotów użytkowania codziennego, choćby z tego powodu zwraca uwagę. Włączanie dyktafonu bywa momentem, który wywołuje usztywnienie, przyjęcie roli czy, inaczej mówiąc, może onieśmielać osoby badane, które nie są przyzwyczajone do faktu rejestrowania własnych wypowiedzi. Widok dyktafonu nie pozwala też zapomnieć o nagrywaniu rozmowy i może utrudniać swobodną komunikację i ekspresję wypowiedzi (por. Howlett 2022). Co więcej, również monitorowanie przez osobę badającą czy nagrywanie przebiega bez problemów, jest elementem zakłócającym przebieg rozmowy. Przy użyciu narzędzi zdalnych do komunikacji z osobami badanymi nagrywanie wywiadu nie jest już tak oczywiste, a to głównie dlatego, że dyktafon pozostaje niewidoczny dla osoby badanej, nie występuje więc element rozpraszcający *explicite* (nie widać też momentu włączenia i wyłączenia dyktafonu). Tego typu sytuacja stwarza wrażenie bardziej rozmowy niż wywiadu. W przypadku prowadzonych przez nas wywiadów posługiwanie się dyktafonem wiązało się również z respektowaniem wymogów etycznych, między innymi tych związanych z nieutrwalaniem w formie wideo wizerunku osoby badanej (por. Thunberg, Arnell 2021).

MIT III: wywiady online nie pozwalają na zbudowanie pogłębionej relacji badaczka – osoba badana

Prowadzone przez nas wywiady dotyczyły zagadnień wrażliwych, między innymi związanych z trudnościami, które pojawiły się w życiu prywatnym i zawodowym kobiet w czasie pandemii. Rekomenduje się często, aby tematy wrażliwe poruszać w kontakcie bezpośrednim, który pozwala na budowanie bezpiecznej przestrzeni, odczytywanie niewerbalnych sygnałów świadczących o trudnościach osób badanych, a także szybkie reagowanie na te trudności (m.in. Basch i in. 2021; Bampton i in. 2013). Sally Seitz pisze wprost: „Prawdziwy kontakt”, jaki pojawia się między ludźmi, kiedy komunikują się osobiście, może być trudny do nawiązania przez Skype” (Seitz 2016: 232).

Nasze doświadczenia potwierdzają, że w ramach kontaktu zapośredniczonego przez narzędzia komunikacji online możliwe jest wytworzenie bezpiecznej przestrzeni do nawiązania relacji z osobami badanymi (por. Ślęzak 2021; Lo Iacono i in. 2016). Po pierwsze tak, jak wspomnieliśmy wcześniej, komunikacja online została znormalizowana i stała się częścią codziennej rzeczywistości osób badanych. Kontakt online w pewien sposób odtwarzał sytuację pracy zdalnej, co pozwoliło przywołać i ucieleśnić doświadczenia, o które bezpośrednio pytałyśmy. Takie ucieleśnienie pozwoliło nam na pogłębienie uzyskanych danych i zrozumienie, do pewnego stopnia, otaczającej badane kobiety rzeczywistości. Na przykład, niektóre wywiady przerywane były przez wchodzące do pomieszczenia osoby, głównie dzieci, czy dzwoniący telefon. Badane kobiety często wskazywały, że właśnie z takimi sytuacjami muszą się na co dzień mierzyć pracując zdalnie (por. Adams-Hutcheson, Longhurst 2017).

Podczas prowadzonych przez nas wywiadów badane osoby łączyły się z nami zazwyczaj z przestrzeni domowej. Była to dla nich przestrzeń bezpieczna i znana, jak twierdziły opowiadając o swoim miejscu pracy w domu. Rozmówczynie czuły się na tyle bezpiecznie, by w sposób otwarty mówić o swoich doświadczeniach pracy w sytuacji pandemii (mamy świadomość, że są osoby, dla których dom nie będzie bezpieczną przestrzenią do rozmowy, albo mieszkają z kimś na małej przestrzeni i nie mają swobody rozmawiania, w takiej sytuacji wywiady online się nie sprawdzają) [por. Jenner, Myers 2019]. Szczególnie pracownice administracji uczelni mogły się poczuć bardziej bezpiecznie – nikt z przełożonych czy współpracowników nie musi się dowiedzieć, że z nami rozmawiały. Inaczej wyglądałaby sytuacja, gdyby wywiady prowadzone były w przestrzeni uniwersyteckiej. O tej swobodzie może świadczyć fakt, że w niektórych przypadkach badane kobiety już po pierwszym pytaniu otwierały się całkowicie „wpuszczając” badaczki do swojego świata (po zadaniu przez nas pytania otwierającego ich odpowiedź trwała czasem około 30 minut, co przypomina sytuację z wywiadów narracyjnych prowadzonych bezpośrednio). Zauważyłyśmy również, że prowadzenie przez nas wywiadów z naszych przestrzeni prywatnych służyło równoważeniu relacji władzy pomiędzy nami, a naszymi rozmówczyniami (por. Linabary, Hamlet 2017; Busher 2006).

Podczas badań bezpośrednich interakcje zachodzą albo w przestrzeni publicznej traktowanej jako „neutralna”, albo czasami w domach osób badanych (jeśli czują się tam swobodnie i bezpiecznie). W takiej sytuacji jednak badaczka jest gościem lub intruzem, który w jakiś sposób destabilizuje „neutralność” przestrzeni domowej rozmówczynie, zmienia panującą w niej dynamikę, np. bywa, że badaczki dostają jakiś poczęstunek (por. Ślęzak 2019). Sytuacja wywiadów online prowadzonych z własnej przestrzeni domowej badaczki sprawia, że już na wstępie wywiadu osoba badana ma możliwość „zerknięcia” w prywatność badaczki. W naszym przypadku podczas niektórych wywiadów psy jednej

z badaczek pojawiały się w kamerze, co nierzadko wywoływało uśmiech i zainteresowanie u rozmówczyń. Taki zapośredniczony przez kamerę wgląd w prywatność badaczki naszym zdaniem pozwala do pewnego stopnia wyrównywać relacje władzy związane z wkraczaniem w codzienność osoby badanej, przy jednoczesnym zapewnieniu badaczce poczucia bezpieczeństwa.

Nasze doświadczenia pokazują, że ostatecznie to, czy wywiad online umożliwi budowanie relacji otwartości i bezpieczeństwa, zależy zarówno od tematu badania, postawy osób zaangażowanych w rozmowę, jak i ich kompetencji cyfrowych (por. Lo Iacono i in. 2016). W stworzeniu bezpiecznej relacji opartej na otwartości i zaufaniu pomiędzy badaczkami a osobami badanymi ważną okazała się w naszych badaniach zainicjowana na samym początku wywiadu rozmowa o tematyce badań (feminizacja pandemii), a następnie sposobie gromadzenia i przechowywania danych, a także o prawach osoby badanej w trakcie wywiadu i po nim (nasze rozmówczynie otrzymały możliwość zapoznania się z transkrypcją wywiadu, a po zakończeniu projektu zostały zaproszone na spotkanie podsumowujące) [por. Thunberg, Arnell 2021]. Komunikacja online pozwoliła naszym rozmówczyniom na ucieleśnienie ich doświadczeń związanych z pracą zdalną. Co więcej, ponieważ dla nas samych jako badaczek sytuacja komunikacji online została znormalizowana, wywiad online pozwolił nam na pogłębienie relacji z osobami badanymi, ponieważ dzieliłyśmy z nimi doświadczenia pracy zdalnej w czasie pandemii w specyficznym środowisku pracy, jakim jest uniwersytet. Ponadto, nasze zawodowe i prywatne doświadczenia związane z komunikacją online pozwoliły nam na wypracowanie sposobów reagowania w sposób nie wymagający bezpośredniego kontaktu, np. patrzenie wprost do kamery, a nie na ekran, powoduje, że osoba badana ma poczucie, że patrzy się bezpośrednio na nią, co może sprzyjać budowaniu wrażenia, że osoba prowadząca wywiad jest skupiona na osobie badanej, słucha aktywnie, jest zaangażowana w rozmowę (o celowym używaniu własnej mimiki twarzy, aby przekazać zrozumienie i emocje podczas wywiadu online pisze m.in. Seitz 2016).

Jednocześnie zdajemy sobie sprawę, że dla osób, dla których komunikacja online nie jest oswojoną rzeczywistością i które nie posiadają odpowiednich kompetencji werbalnych, zbudowanie relacji podczas kontaktu wirtualnego może być trudne i wręcz zaburzać otwartość i swobodę opowiadania o swoich doświadczeniach.

W stronę podsumowania: Czego nauczyły nas wywiady online?

Kolektywne doświadczenie pandemii miało zasadnicze znaczenie dla przebiegu naszych wywiadów. Zarówno badaczki, jak i rozmówczynie, mimo dzielących je różnic o charakterze demograficznym (m.in. wiek, miejsce zamieszkania,

status ekonomiczny, sytuacja rodzinna itp.) uczestniczyły w społecznym doświadczeniu pandemii, włączając w to doświadczenie pracy zdalnej. Shulamit Reinharz i Susan Chase piszą o „siostrzanych więziach” (ang. *sisterly bonds*), jakie mogą się ujawnić w sytuacji wywiadów z kobietami prowadzonych przez kobiety (2002, por. Finch 1984). Chodzi o poczucie wzajemnego zrozumienia, szczególnie jeśli rozmówczyni dzieli podobne społeczne usytuowanie (Haraway 1988). Do określenia naszej postawy badawczej można by wykorzystać terminologię zaproponowaną przez Kennetha Pike’a (1954). Tutaj chodzi o postawę *emic*, która oznacza prowadzenie badań z perspektywy *insidera*, kogoś, kto dzieli z osobami badanymi pewien rodzaj wiedzy (właściwy tylko dla osób z tej określonej grupy) a także elementy kultury, jak np. kod językowy czy skróty myślowe (np. „wiesz o czym mówię”) [m.in. Acker 2000]. Jeszcze inna kategoria, którą można przywołać opisując naszą pozycję w badaniu, jest „przypisana insiderka” (ang. *assigned insider*), jak Ezgi Irgil (2021) określa badaczy i badaczki, którzy mają takie samo pochodzenie i cechy społeczno-kulturowe, jak osoby uczestniczące w badaniu. Dla naszych badanych nie byłyśmy bowiem wyłącznie badaczkami, „kimś z zewnątrz”, ale kobietami z uniwersytetu, które posiadały wiedzę o specyfice pracy na uczelni i pracy kobiet w ogóle. Status bycia kobietą z uniwersytetu stanowił w naszym przekonaniu wartość, przede wszystkim pomógł nam w dotarciu do uczestniczek i uzyskaniu ich zgody na udział w wywiadach online. Był również swego rodzaju obietnicą bardziej egalitarnej relacji w procesie wywiadu (m.in. Oakley 2016, 1981; Reinharz, Chaze 2002).

Paradoksem jest, że realizacja projektu w czasie pandemii uświadomiła nam potencjalne trudności w dotarciu do rozmówczyń w sytuacji niepandemii i pracy stacjonarnej (por. Harvey i in. 2023). To pandemia, a ściślej system pracy zdalnej na uniwersytecie w czasie realizacji projektu, umożliwił nam kontakt z kobietami poprzez komunikację online. Mamy poczucie, że gdyby nie pandemia szczególnie trudno byłoby dotrzeć i rozmawiać z pracownicami administracyjnymi, które rzadko bywają podmiotami badań w przeciwieństwie do akademikzek (zob. m.in. Górak-Sosnowska, Tomaszewska 2022). Pomimo tego, że pracownice administracji i obsługi technicznej odpowiadają za funkcjonowanie infrastruktury uniwersyteckiej, z której na co dzień korzystają akademicy i akademiczki oraz społeczność studencka, to jednak ich praca wciąż bywa niewidoczna, a one same anonimowe. Ta „niewidoczna” obecność pracownic administracyjnych w przestrzeni uczelni w przypadku prowadzenia wywiadów stacjonarnych zostałaby naruszona czy podważona przez badaczki, a to mogłoby być dla uczestniczek badania powodem poczucia zagrożenia czy nawet wstydu w konfrontacji z pytaniami o ich miejsce pracy.

W przypadku naszych badań wywiady online, szczególnie te prowadzone z prywatnych, domowych przestrzeni, dawały uczestniczkom możliwość

zdystansowania się do tematu rozmowy – nikt ze współpracowników ani przełożonych nie wiedział o udziale w projekcie. Komunikacja poprzez Internet tworzyła zatem barierę ochronną, niezbędną do wytworzenia atmosfery otwartości i zaufania (Walentyłowicz-Moryl 2017; Kim i in. 2003). Zdajemy jednak sobie sprawę, że wywiady zapośredniczone przez komunikację online mogą wiązać się z różnymi zagrożeniami i ograniczeniami, więc nie sprawdzą się w każdym badaniu (zob. m.in.: Lobe i in. 2020; Brandy, Myers 2019). Stan zdrowia uczestników badania, ich prywatność i poczucie bezpieczeństwa, czy tzw. przepaść cyfrowa (*digital divide*) wpływają na jakość danych uzyskanych przez wywiady online (por. Weller 2015). W tym kontekście szczególnego znaczenia nabiera nie tylko kwestia doświadczenia i umiejętności prowadzenia wywiadów, ale postawa badawcza oraz własny obraz siebie w roli badacza czy badaczki (por. Mason-Bish 2019).

Kolejnym paradoksem jest, że za sprawą wywiadów online nasze postrzeganie siebie w roli badaczek przybierało dosłownie ucieleśniony charakter. Fakt, że podczas wideorozmowy widziałyśmy siebie na ekranie komputera, nie pozostawał dla nas bez znaczenia. Mogłyśmy nie tylko obserwować siebie, własne zachowanie i reakcje, głównie gestykulację i mimikę twarzy, ale również w jakimś sensie poprzez odbicie swojego fizycznego obrazu na monitorze miałyśmy możliwość dostrzec kompleksowość tej sytuacji i złożoność naszych tożsamości – byłyśmy w roli badaczek i akademikzek, a zarazem rozmówczyń, żywo reagujących i zaangażowanych w rozmowę (por. Reay 1996). Długoletnie doświadczenie badawcze oraz świadomość feministyczna nauczyły nas, że ma znaczenie to, jak pozycjonujemy siebie w trakcie wywiadu, czyli co i w jaki sposób ujawniamy o sobie (np. fakt posiadania psów) [m.in. Day 2012; Acker 2000]. Jednocześnie, jak się przekonałyśmy, nie ma jednej (i tej samej) pozycjonalności w badaniach – jako badaczki jesteśmy w procesie ciągłych negocjacji, a bycie kobietą-badaczką nie oznacza automatycznie zajmowania tych identycznych pozycji, co kobiety-rozmówczynie czy pozostałe badaczki z zespołu (por. Hesse-Biber 2007; Naples 1996).

Rola osoby prowadzącej wywiad podlega złożonej dynamice rozgrywanej się pomiędzy skrajnymi biegunami postawy badawczej (por. Dwyer, Buckle 2009), które można przedstawić jako sztywność *versus* poufałość⁴[6]. Sztywność polega na odgrywaniu roli narzuconej przez definicję wywiadu: wydarzenie celowe, zaplanowane, oparte na scenariuszu i dyspozycjach w formie pytań/

⁴ Ponieważ w naszych badaniach uczestniczyły wyłącznie kobiety, nie chcemy stosować określenia „fraternizować”, które odnosi się do relacji braterskich (czyli męskich), a nie siostrzanych (czyli kobiecych). Wobec powyższego, posługujemy się słowem „poufałość”, odwołując się do definicji podanej w *Wielkim Słowniku Języka Polskiego* (poufałość to „pozostawanie z kimś w bliskich stosunkach, pozwalających na traktowanie się bezpośrednio i bez ceremonii”, wsjp.pl).

zagadnień (m.in. Kvale 2010: 37). W przypadku naszych badań, szczególnie podczas prac nad scenariuszem wywiadu, sporne kwestie i uwagi dotyczyły właśnie sztywności, czyli „bycia w roli” osoby prowadzącej wywiad i tego, „jak bardzo” trzymać się wytycznych w trakcie wywiadu (np. stopień ustrukturalizowania dyspozycji do wywiadu). Czynnikiem równie usztywniającym, oprócz scenariusza, jest czas trwania wywiadu, który narzuca reżim i tempo rozmowy; w naszym przypadku ramy czasowe zostały określone w przedziale od półtorej do dwóch godzin, jednak w rzeczywistości zdarzyły się wywiady dłuższe, ponaddwugodzinne. To potwierdza, że wywiad online może być rozmową angażującą obie strony interakcji, a nie tylko zadaniem badawczym do wykonania (por. Jenner, Myers 2019).

Z kolei postawa „poufałości” wynika w naszym rozumieniu z dążenia do integracji i pozytywnej współpracy z osobą badaną. W literaturze anglojęzycznej można spotkać się z terminem *rapport*, który w dużym stopniu oddaje to, co postrzegamy jako poufność – relacja opierająca się na wzajemnej akceptacji, otwartości i zaufaniu. Zdaniem Johna Johnsona i Timothy’ego Rowlandsa, „dobre relacje [*rapport*] są sygnalizowane przez emocje, które wydają się harmonijne i współpracujące, a zaufanie można powszechnie rozpoznać po kontakcie wzrokowym, wyrazie twarzy i idiomie cielesnym” (2012: 104). Jej pierwszym przejawem może być np. zwracanie się do siebie po imieniu, w przypadku naszych badań przyjęliśmy, że proponujemy rozmówczyniom w czasie wywiadu tzw. przejście na „ty”, ale nie będzie to regułą i ostatecznie decyzja powinna należeć do osoby badanej.

Szczególnym wyznacznikiem poufałości, biorąc pod uwagę wywiady online, jest w naszym przekonaniu miejsce – przestrzeń prywatna, z której prowadzone są wywiady. Pokazywanie, udostępnienie poprzez kamerę własnej prywatności – mieszkania/pokoju – może być przejawem wzajemności, ponieważ obie strony ujawniają fragment swojej prywatnej przestrzeni.

Postawa poufałości w naszym przypadku wynikała również ze wspólnych doświadczeń społecznych (pandemia) oraz faktu, że w projekt zaangażowane były wyłącznie kobiety, zarówno jako uczestniczki, jak i badaczki. Rozmawianie o różnych doświadczeniach różnych kobiet w gronie osób identyfikujących się jako kobiety dawało poczucie zrozumienia. Zarazem jednak pozwalało krytycznie odnosić się do wspólnej kobiecej tożsamości (m.in. Spivak 1988; Wolf 1996) oraz nie ulegać „urojeniu sojuszu” (ang. *delusion of alliance*), czyli jak pisze Judith Stacey (1991), założeniu o istnieniu wspólnego interesu w badaniach między kobietami.

Prowadzenie wywiadu – czego doświadczyłyśmy w naszych badaniach – nie oznacza konieczności jednoznacznego wyboru tylko jednej z postaw (sztywność *versus* poufałość), ale daje szansę doświadczenia i balansowania pomiędzy „byciem w roli” a „byciem w relacji z osobą badaną”. W ten sposób możliwe staje

się uchwycenie tych dwóch modalności w różnych momentach wywiadu oraz przyjrzenie się własnym reakcjom, obawom i odczuciom. Świadome poszukiwanie równowagi pomiędzy tymi dwiema postawami było dla nas lekcją do przepracowania w gronie zespołu badawczego.

Praca zespołu podczas trwania projektu odbywała się wyłącznie zdalnie. Członkinie zespołu nie współpracowały ze sobą wcześniej w żadnym projekcie, a niektóre nie miały nawet okazji spotkać się twarzą w twarz. Wszystkie jednak od początku projektu uczestniczyły we wszystkich etapach procesu badawczego. Zatem osoba, która przeprowadzała wywiad, brała wcześniej aktywny udział w jego planowaniu i tworzeniu scenariusza, a następnie w kodowaniu i analizie wypowiedzi oraz finalnie, w pisaniu raportu z badań. Cotygodniowe spotkania na zoomie (czasami w późnych godzinach wieczornych) miały charakter nie tylko zebrań poświęconych omówieniu stanu bieżących prac i zadań badawczych, ale również, a może przede wszystkim, były okazją do dzielenia się wrażeniami (nierzadko emocjonalnymi) z przeprowadzonych wywiadów, a w ten sposób bliższego poznania się i nawiązania relacji koleżeńskich opartych na wzajemnym zaufaniu. Poprzez udział w tym projekcie każda z nas jednocześnie uczestniczyła i tworzyła dwa światy społeczne wymagające zaangażowania oraz pracy emocjonalnej i refleksyjnej – jednym z tych światów były wywiady z uczestniczkami badania, drugi zaś, to spotkania i dyskusje w gronie zespołu badawczego. Te doświadczenia sprawiły, że możliwe było postawienie siebie w roli Innej i przyjrzenie się sobie w roli badaczki. Jak przez pandemię zmieniła się rola badacza/badaczki i moje postrzeganie siebie w tej roli? Czy mamy poczucie, że „coś” tracimy prowadząc wywiady online? To były pytania, które szczególnie w procesie pisania tego artykułu stały się retoryczne – przywołując je ponownie teraz wiemy, że były przejawem naszych wątpliwości związanych z dotychczas obcym dla nas „terenem” i wymagały skonfrontowania mitów dotyczących wywiadów online. Były więc również artykulacją potrzeby bycia autentycznymi wchodząc w rolę osoby prowadzącej wywiady online.

Pytania te wywołują kolejne, np.: Co doświadczenie pandemii wnosi do korpusu badań jakościowych online w Polsce i jak wpłynie na rozwój refleksyjności badawczej? Zadając je zakładamy, że niemożliwe jest potraktowanie ich inaczej, jak otwartego zaproszenia do dyskusji w szerszym gronie badaczy i badaczek jakościowych. Wobec powyższego, czynimy tak: zapraszamy do dyskusji, niekoniecznie w trybie online.

Bibliografia

- Andrejuk, Katarzyna. 2020. Online qualitative research in immigrant communities: Opportunities and challenges during the pandemic. *Ask: Research and Methods*, 29, 1: 55–73. DOI: 10.18061/ask.v29i1.0004.

- Acker, Sandra. 2000. In/out/side: Positioning the researcher in feminist qualitative research. *Resources for Feminist Research*, 28, 1–2: 172–189.
- Adams-Hutcheson, Gail, Robin Longhurst. 2017. ‘At least in person there would have been a cup of tea’: Interviewing via Skype. *Area*, 49, 2: 148–155. DOI: 10.1111/area.12306.
- Archibald, Mandy M., Rachel C. Ambagtsheer, G. Casey Mavourneen, Michael Lawless. 2019. Using Zoom Videoconferencing for Qualitative Data Collection: Perceptions and Experiences of Researchers and Participants. *International Journal of Qualitative Methods*, 18. DOI: 10.1177/1609406919874596.
- Australian National University (2020) *Guide to Fieldwork Strategies in Response to COVID-19*. <https://www.anu.edu.au/files/guidance/ANU%20Guide%20to%20Fieldwork%20Strategies%20in%20Response%20to%20COVID-19%2C%20v1.0.pdf>. Dostęp 11.03.2023,
- Bampton, Robert, Christopher Cowton, Yvonne Downs. 2013. *The E-Interview in Qualitative Research*. In: N. Sappleton, ed. *Advancing Research Methods with New Technologies*. Portland: International Science Reference, 329–343.
- Barclay, Kate, Sonia Garcia. 2020. *Adapting Research Methodologies in the COVID-19 Pandemic*. <https://earthlab.uw.edu/2020/07/adapting-research-methodologies-in-the-covid-19-pandemic/>. Dostęp 11.03.2023.
- Basch, Johannes M., Klaus G. Melchers, Anja Kurz, Maya Krieger, Linda Miller. 2021. It Takes More Than a Good Camera: Which Factors Contribute to Differences Between Face-to-Face Interviews and Videoconference Interviews Regarding Performance Ratings and Interviewee Perceptions?. *Journal of Business and Psychology*, 36: 921–940. DOI: 10.1007/s10869-020-09714-3.
- Batorski, Dominik, Marta Olcoń-Kubicka. 2006. Prowadzenie badań przez Internet – podstawowe zagadnienia metodologiczne. *Studia Socjologiczne*, 3: 99–132. https://www.studiasocjologiczne.pl/img_upl/studia_socjologiczne_2006_nr3_s.99_132.pdf Dostęp: 10.02.2023.
- Binder, Piotr. 2021. The Social Experiment of Remote Work Forced by the Pandemic from a Qualitative Research Perspective. *Kultura i Społeczeństwo*, 65(1): 65–86. DOI: 10.35757/KiS.2021.65.1.2.
- Binder, Piotr. 2022. Praca zdalna w czasie pandemii i jej implikacje dla rodzin z dziećmi – badanie jakościowe. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 18(1): 82–110. DOI: 10.18778/1733-8069.18.1.05.
- Brown, Nicole. 2018. *Video-Conference Interviews: Ethical and Methodological Concerns in the Context of Health Research*. SAGE Research Methods Cases. DOI: 10.4135/9781526441812.
- Bryman, Alan. 2012. *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press.
- Day, Suzanne. 2012. A Reflexive Lens: Exploring Dilemmas of Qualitative Methodology through the Concept of Reflexivity. *Qualitative Sociology Review*, 8, 1: 60–85. DOI: 10.18778/1733-8077.8.1.04.
- Deakin, Hannah, Kelly Wakefield. 2014. Skype interviewing: reflections of two PhD researchers. *Qualitative Research*, 14, 5: 603–616. DOI: 10.1177/1468794113488126.
- Dolińska, Anna, Kamil Łuczaj, Olga Kurek-Ochmańska. 2022. Metoda biograficzna w kontekście badań jakościowych realizowanych zdalnie – możliwości, ograni-

- czenia i aspekty etyczne. *Przegląd Socjologiczny*, 71, 1: 61–84. DOI: 10.26485/PS/2022/71.1/3.
- Dwyer, Sonia C., Jennifer L. Buckle. 2009. The Space Between: On Being an Insider-Outsider in Qualitative Research. *International Journal of Qualitative Methods*, 8, 1: 54–63. DOI: 10.1177/160940690900800105.
- England, Kim. 1994. Getting Personal: Reflexivity, Positionality, and Feminist Research. *The Professional Geographer*, 46, 1: 80–89.
- Elwood, Sarah A., Deborah G. Martin. 2000. “Placing” Interviews: Location and Scales of Power in Qualitative Research. *The Professional Geographer*, 52, 4: 649–657. DOI: 10.1111/0033-0124.00253.
- Federacja Konsumentów. 2021. *Wykluczenie cyfrowe podczas pandemii. Dostęp oraz korzystanie z internetu i komputera w wybranych grupach społecznych*, <http://www.federacja-konsumentow.org.pl/p,1689,dad1c,raport-fk--wykluczenie-cyfrowe.pdf>. Dostęp 09.03.2023.
- Finch, Janet. 1993. ‘It’s great to have someone to talk to’: Ethics and politics of interviewing women. Open University Press.
- Goffman, Erving. 2000. *Człowiek w teatrze życia codziennego*. Przekład Helena Datner-Śpiewak, Paweł Śpiewak. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Górak-Sosnowska, Katarzyna, Lidia Tomaszewska. 2022. *Administracja uczelni w dobie pandemii*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Hałas, Elżbieta. 2016. Refleksyjny podmiot w świecie społecznym. O paradygmacie i założeniach socjologii interpretacyjnej. *Roczniki Nauk Społecznych*, 8, 44, 4: 35–50. DOI: 10.18290/rns.2016.44.4-2.
- Haraway, Donna. 1988. Situated knowledges: the science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist Studies*, 14: 575–599.
- Harvey, Orlanda, Edwin van Teijlingen, Margarete Parrish. 2023. Using a Range of Communication Tools to Interview a Hard-to-Reach Population. *Sociological Research Online*, 1–12. DOI: 10.1177/13607804221142212.
- Herzog, Hanna. 2012. Interview location and its social meaning. The SAGE handbook of interview research: The complexity of the craft, 207–218.
- Hesse-Biber, Sharlene N., ed. 2014. *Feminist Research Practice: A Primer*. Thousand Oaks: Sage.
- Hesse-Biber, Sharlene N. 2007. ‘The Practice of Feminist In-Depth Interviewing’. In: S.N. Hesse-Biber, P.L. Leavy, eds. *Feminist Research Practice: A Primer*. London: Sage, 111–148.
- Howlett, Marnie. 2022. Looking at the ‘field’ through a Zoom lens: Methodological reflections on conducting online research during a global pandemic. *Qualitative Research*, 22, 3: 387–402. DOI: 10.1177/1468794120985691.
- Irgil, Ezgi. 2021. Broadening the positionality in migration studies: Assigned insider category. *Migration Studies*, 993: 1215–1229. DOI: 10.1093/migration/mnaa016.
- James, Nalita, Hugh Busher. 2006. Credibility, authenticity and voice: dilemmas in online interviewing. *Qualitative Research*, 6, 3: 403–420. DOI: 10.1177/1468794106065010.
- Jemieliński, Dariusz. 2019. *Socjologia Internetu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Jenner, Brandy M., Kit C. Myers. 2019. Intimacy, rapport, and exceptional disclosure: a comparison of in-person and mediated interview contexts. *International Journal of Social Research Methodology*, 22, 2: 165–177. DOI: 10.1080/13645579.2018.1512694.
- Johnson, John M., Timothy Rowlands. 2012. The interpersonal dynamics of in-depth interviewing. In: J.F. Gubrium et al., eds. *The SAGE Handbook of Interview Research. The Complexity of the Craft*. Thousand Oaks: Sage Publications, 99–114.
- Kalinowska, Katarzyna, Beata Bielska, Sylwia Męćfal, Adrianna Surmiak. 2022. Czy badać? Co badać? Jak badać? Strategie badawcze w naukach społecznych i humanistycznych w pierwszej fali pandemii COVID-19. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, XVIII, 4: 34–59. DOI: 10.18778/1733-8069.18.4.02.
- Keen, Sam, Martha Lomeli-Rodriguez, Helene Joffe. 2022. From Challenge to Opportunity: Virtual Qualitative Research During COVID-19 and Beyond. *International Journal of Qualitative Methods*, 21. DOI: 10.1177/16094069221105075.
- Kim, Bryan, Bradley Brenner, Christopher Liang, Penelope Asay. 2003. A qualitative study of adaptation experiences of 1.5-generation Asian Americans. *Cultural Diversity & Ethnic Minority Psychology*, 9, 2: 156–170.
- Kirk, Jerome, Mark L. Miller. 1986. *Reliability and validity in qualitative research*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Krouwel, Matthew, Kate Jolly, Sheila Greenfield. 2019. Comparing Skype (video calling) and in-person qualitative interview modes in a study of people with irritable bowel syndrome – an exploratory comparative analysis. *BMC Medical Research Methodology*, 19, 219. DOI: 10.1186/s12874-019-0867-9.
- Krueger, Richard. 1994. *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*. 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Kvale, Steinar. 2010. *Prowadzenie wywiadów*. Przekład Agata Dziuban. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Letherby, Gayle. 2003. *Feminist Research in Theory and Practice*. Maidenhead: Open University Press.
- Lewandowska, Izabela. 2004. Wywiad jako technika zdobywania informacji źródłowych w badaniu historii najnowszej. *Echa Przeszłości*, 5: 279–299. https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Echa_Przeszlosci/Echa_Przeszlosci-r2004-t5/Echa_Przeszlosci-r2004-t5-s279-299/Echa_Przeszlosci-r2004-t5-s279-299.pdf. Dostęp: 11.03.2023.
- Linabary, Jasmine R., Stephanie A. Hamel. 2017. Feminist online interviewing: engaging issues of power, resistance and reflexivity in practice. *Feminist review*, 115, 1: 97–113. DOI: 10.1057/s41305-017-0041-3.
- Lo Iacono, Valeria, Paul Symonds, David H.K. Brown. 2016. Skype as a Tool for Qualitative Research Interviews. *Sociological Research Online*, 21, 2: 103–117. DOI: 10.5153/sro.3952.
- Lobe, Bojana, David Morgan, Kim A. Hoffman. 2020. Qualitative data collection in an era of social distancing. *International Journal of Qualitative Methods*, 19: 1–8.
- Lupton, Deborah. 2021. *Doing fieldwork in a pandemic* (crowd-sourced document), revised version. <https://docs.google.com/document/d/1cIgjGABB2h2qbduTg-fqribHmog9B6P0NvMgVuiHZC18/edit>. Dostęp 02.03.2023.

- Mason-Bish, Hannah. 2019. The elite delusion: reflexivity, identity and positionality in qualitative research. *Qualitative Research*, 19, 3: 263–276. DOI: 10.1177/1468794118770078.
- McMaster University. 2020. *Guidelines for Fieldwork During the COVID-19 Pandemic*. <https://hr.mcmaster.ca/app/uploads/2020/05/Fieldwork-Research-GuidelinesCOVID-19-FINAL.pdf>. Dostęp: 11.03.2023.
- Naples, Nancy A. 1996. A feminist revisiting of the insider/outsider debate: The “outsider phenomenon” in rural Iowa. *Qualitative sociology*, 19: 83–106. <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02393249>.
- Narodowe Centrum Nauki. 2020. Komunikat w sprawie realizacji projektów badawczych w czasie pandemii COVID-19. <https://www.ncn.gov.pl/aktualnosci/2020-07-13-komunikat-w-sprawie-realizacji-projektow-badawczych-w-czasie-pandemii-covid-19>. Dostęp 13.03.2023.
- Nguyen, Minh Hao, Jonathan Gruber, Jaelle Fuchs, Will Marler, Amanda Hunsaker, Eszter Hargittai. 2020. Changes in Digital Communication During the COVID-19 Global Pandemic: Implications for Digital Inequality and Future Research. *Social Media + Society*, 1–6. DOI: 10.1177/2056305120948255.
- Niżnik, Józef. 1972. Wokół formalno-strukturalnej koncepcji mitu. E. Cassirer i C. Lévi-Strauss. *Człowiek i Światopogląd*, 5: 113–115.
- O’Connor, Henrietta, Claire Madge. 2017. Online Interviewing. In: N.G. Fielding, R.M. Lee, G. Blank, eds. *The SAGE Handbook of Online Research Methods*. Thousand Oaks: Sage, 416–434.
- Oakley, Anne. 2016. Interviewing Women Again: Power, Time and the Gift. *Sociology*, 50, 1: 195–213. DOI: 10.1177/0038038515580253.
- Oakley, Anne. 1981. Interviewing women: A contradiction in terms. In: H. Roberts, ed. *Doing Feminist Research*. London: Routledge, 30–61.
- Olser, Lucy, Dan Zahavi. 2022. Sociality and Embodiment: Online Communication During and After Covid-19. *Found Sci*. DOI: 10.1007/s10699-022-09861-1.
- Pike, Kenneth L. 1954. *Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior*. Summer Institute of Linguistics.
- Przegląd Socjologii Jakościowej*. 2012. VIII(1). Socjologia Jakościowa – innowacyjne metody w badaniach jakościowych. http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/Volume18/PSJ_8_1.pdf.
- Ramazanoglu, Caroline, Janet Holland. 2002. *Feminist Methodology: Challenges and Choices*. London: Sage Publications.
- Reay, Diane. 1996. Dealing with Difficult Differences: Reflexivity and Social Class in Feminist Research. *Feminism & Psychology*, 6, 3: 443–456. DOI: 10.1177/0959353596063007.
- Reinharz, Shulamit, Susan E. Chase. 2002. Interviewing women. In: F. Jaber Gubrium, J.A. Holstein, eds. *Handbook of Interview Research: Context and Method*. Thousand Oaks: Sage, 221–238.
- Ricoeur, Paul. 1986. *Symbolika zła*. Przekład Maryna Ochab, Stanisław Cichowicz. Warszawa: Aletheia.
- Ricoeur, Paul. 1991. “Myth as the Bearer of Possible Worlds”. *A Ricoeur Reader: Reflection and Imagination*. Toronto: University of Toronto Press, 482–490.

- Rosenthal, Gabriele 2018. *Interpretative Social Research*. Göttingen: University Press.
- Salmons, Janet. 2014. *Qualitative online interviews*. Thousand Oaks: Sage. DOI: 10.4135/9781071878880.
- Seitz, Sally. 2016. Pixilated partnerships, overcoming obstacles in qualitative interviews via Skype: a research note. *Qualitative Research*, 16, 2: 229–235. DOI: 10.1177/1468794115577011.
- Siuda, Piotr, red. 2016. *Metody badań online*. Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Ślęzak, Izabela. 2021. Zło konieczne, substytut, szansa – wykorzystanie komunikatora Skype w badaniach jakościowych. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 17, 4: 88–113. DOI: 10.18778/1733-8069.17.4.05.
- Ślęzak, Izabela. 2019. Praca nad zaufaniem. Etyczne, praktyczne i metodologiczne wyzwania w relacjach badacz–badani na przykładzie etnografii agencji towarzyskich. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 14, 1: 138–162. DOI: 10.18778/1733-8069.14.1.07.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 1988. *Can the subaltern speak?*. In: C. Nelson, L. Grossberg, eds. *Marxism and the Interpretation of Culture*. Basingstoke: Macmillan, 271–313.
- Stacey, Judith. 1991. *Can there be a feminist ethnography?* In: S.B. Gluck, D. Patai, eds. *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*. London: Routledge, 111–120.
- Thunberg, Sara, Linda Arnell. 2021. Pioneering the use of technologies in qualitative research – A research review of the use of digital interviews. *International Journal of Social Research Methodology*, 25, 6: 757–768. DOI: 10.1080/13645579.2021.1935565.
- Toldi, Nicole L. 2021. Job applicants favor video interviewing in the candidate-selection process. *Employment Relations Today*, 38: 19–27. DOI: 10.1002/ert.20351.
- Tristram, Hoole, Hooley Marriott, Jane Wellens. 2012. “Introduction.” *What is Online Research?: Using the Internet for Social Science Research*. London: Bloomsbury Academic, 1–6. The ‘What is?’ Research Methods Series. Bloomsbury Collections. DOI: 10.1002/ert.20351.
- Walentynowicz-Moryl, Katarzyna. 2017. Indywidualny wywiad online – technika asynchroniczna. *Relacje. Studia z nauk społecznych*, 3: 55–65. <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-512db671-6292-4d81-b375-4d400ee50b87>.
- Weller, Susie. 2015. The potentials and pitfalls of using Skype for qualitative (longitudinal) interviews. *NCRM Working Paper*; Southampton, England: National Centre for Research Methods. <https://eprints.ncrm.ac.uk/id/eprint/3757>. Dostęp: 12.10.2022.
- Wolf, Diane L. 1996. *Feminist Dilemmas in Fieldwork*. Oxford: Westview Press.
- Wyka, Anna. 1993. *Badacz społeczny wobec doświadczenia*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.